

Ittész
Gábor

Sua fata

*A Bibliotheca Palatina hat évszázada**

„Habent sua fata libelli” – tartja a régi latin mondás, de nemcsak a könyveknek, a könyvtáraknak is megvan a maguk sorsa, sőt végzete. Kinek ne jutna rögtön eszébe az alexandriai könyvtár felgyújtása vagy a corvinák szétszórattatása? A németországi könyvtárak sem mindig jártak sokkal szerencsésebben. A kora újkor talán legjelentősebb európai gyűjteményét, a fénykorában „minden könyvtárak anyjaként” számon tartott Bibliotheca Palatinát a harmincéves háború (1618–1648) során a Heidelberget feldúló katolikus seregek hadizsákmányként elhurcolták, majd felpakolták kétszáz öszvére, és I. Miksa bajor fejedelem (1573, 1597–1651) ajándékként elvitték XV. Gergely pápának (1554, 1621–1623) Rómába.¹ A páratlan gyűjtemény nagy része immár közel négyszáz éve a Biblioteca Apostolica Vaticana állományát gyarapítja.

A könyvtáralapítás és a karok gyűjteményei

1. kép. Ingheni Marsilius, a heidelbergi egyetem első rektora (1386–1396)

A voltaképpen „pfalzi könyvtárát” az az Ottó Henrik választófejedelem (1502, 1556–1559) hozta létre, aki az uralomra jutását követő évben a tartományban bevezette a reformációt. A gyűjtemény gyökerei azonban jóval régebbre, a heidelbergi egyetem alapításának (1386) idejére nyúlnak vissza.² Már 1396-ból írásos említést találunk az elsődipomás képzést biztosító bölcsészettudományi (filozófiai) kar könyvtáráról, és az iratokból az is valószínűnek tűnik, hogy a magasabb fakultások is – teológia, jog, orvostudomány – rendelkeztek egy külön közös gyűjteménnyel. Hogy egy egyetemnek több könyvtára is legyen, az páratlan volt a 14. század végén. Ebben Heidelberg a legjelentősebb európai főiskolákat, köztük a mintaképnek tekintett Párizst is megelőzte.

Az állományt elsősorban hagyatékok és – jóval kisebb mértékben – a „költészetési keret” terhére történt vásárlások gyarapították, de olyan tragikus események is hozzájárultak a gazdagodásához, mint a pfalzi zsidók száműzése 1391-ben.³ Az általuk hátrahagyott

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült (BO/233/11).

¹ Németországban tavaly ifjúsági regény formájában is megjelent ezeknek az eseményeknek a feldolgozása (BEHRENS 2012): valóban kalandregénybe illő történet.

² A könyvtár és egyes könyvei történetének hatalmas szakirodalma van; én elsősorban a következő forrásokra támaszkodtam: ADELUNG 1796, 14–16. o.; Antient Literature Discovered 1816; BÄHR 1869; CHRIST 1916, 1–30. o.; EFFINGER 2012; METZGER 2002, XIII–XXIII. o. és METZGER 2005; MITTLER 2007; PREISENDANZ 1954; SCHOTTENLOHER 1927; WILKEN 1817; ZANGEMEISTER 1888; ZIMMERMANN 2003, XI–XXVII. o.

³ Az egyetem valószínűleg nem csak ártatlan haszonélvezője volt a szomorú epizódnak. Alapítója, I. Rupert választófejedelem (1309,

héber könyveket ugyan jobbra pénzzé tette az egyetem (ezáltal nem is csekély bevételhez jutva), hiszen a keleti nyelvek oktatása ekkor még nem volt a tanrend része, ugyanakkor figyelemre méltó, hogy a szenátus úgy döntött, „a zsidók könyvei közül egyetlen Talmud tartassék meg az egyetem eljövendő hasznára”.⁴

A korabeli katalógusoknak köszönhetően egészen pontos adatokkal rendelkezünk a könyvnyomtatás felfedezését megelőző időkből a heidelbergi állománnyal kapcsolatban. Tudjuk, kinek a hagyatékából mely könyvek kerültek a könyvtár tulajdonába, melyik kötet melyik kar gyűjteményébe tartozott, sőt azt is, a kötetek hogyan helyezkedtek el a polcokon. Néhány jelentősebb hagyatékknak⁵ köszönhetően gyors fejlődésnek indult a gyűjtemény, amelyben jellemzően skolasztikus műveket találunk, így a kommentárirodalom mellett a primér szövegek között a görög szerzőket latin fordítások képviselik. A 14. század végére az állomány már jóval meghaladta a 400 kéziratot, a 15. század közepére pedig ez a szám majdnem megduplázódott: a bölcsészkar 286, a felsőbb karok együttesen mintegy 400 kötettel büszkélkedhettek. A leggazdagabb szakirodalma a teológiának volt, míg orvostudományi könyvekből volt a legkevesebb.

2. kép. Vatikánba szállításáig (1623) a heidelbergi Szentlélek-templom karzatán őrizték a Bibliotheca Palatina gyűjteményét

Az alapítványi és a választófejedelmi könyvtár

A fenti két gyűjtemény mellé egy harmadik is társult, amikor a 15. század elején a német királyságra jutott III. Rupert választófejedeleme (1352, 1398–1410, király 1400-tól) alapítványi templommá tette a város közepén ma is álló Szentlélek-templomot. Ezt a munkát végül fia, III. (Szakállas) Lajos fejedelem (1378, 1410–1436) fejezte be, aki egyébként Zsigmond magyar (1368, 1387–1437) és német király (1411–1437, 1433-tól német-római császár) birodalmi helyettese is volt, és ebben a minőségében Husz János (1369–1415) kivégzését is felügyelte a konstanzi zsinaton. A pápai bullával megerősített alapítvány nemcsak egy tucat egyetemi oktatói státusz finanszírozását biztosította, hanem egy önálló könyvtár létrehozását is jelentette, amelyet a templom karzatán helyeztek el, ahol megfelelően világos hely állt rendelkezésre a könyvek olvasásához (2. kép). Lajos tudományok iránti elkötelezettségét mutatja, hogy idősebb korában latintanulásra adta a fejét, a várkastélyban pedig egy scriptoriumot működtetett, ahol latin nyelvű műveket másoltak. Szenvedélyes gyűjtőként értékes kódexeket is megszerzett Heidelberg számára, többek között a Karoling-kori *Lorschi evangeliáriumot*⁶ (3. kép) vagy a 13. századi *Solymász-*

1329–1390) még meg tudta védeni a worms-i és speyeri pogromok (1349) után – jó pénzért – befogadott zsidókat az egyetemisták túlkapásaival szemben. Utódja, II. Rupert (1325, 1390–1398) azonban trónra lépése után nem sokkal elűzte tartományából a zsidókat, a heidelbergiek vagyonát pedig (beleértve ingatlanait) az egyetemnek adományozta (HÄUSSER 1856, I: 161–162., 212., 300. o.).

⁴ Idézi WILKEN 1817, 20. o. 13. jegyz.: „de libris Judeorum retineatur unus Talmud pro futura utilitate Universitatis.” A későbbi katalógusokban ennek a Talmudnak azonban nincs nyoma.

⁵ Kiemelkedik közülük Ingheni Marsilius (1340 k.–1396, I. kép) 183 tételt számláló gyűjteménye. De az ellenpápaság nyomán kibontakozó zsinati mozgalom egyik alapítója, Gelnhauseni Konrád (1320 k.–1390) is arra az intézményre hagyta 84 kötetét, amelynek első kancellárja volt, s ezzel jelentősen hozzájárult az egyetemi könyvtár megalapozásához.

⁶ Ennek külön érdekessége számunkra, hogy a ma a Vatikánban őrzött kódex az eredetinek valójában csak a második fele. A könyvtábláit elvesztő kötet eleje (Márk evangéliuma végéig) nem tisztázott körülmények között Migazzi bíboros bécsi érsekhez

3. kép. Az Arany kódex (Batthyáneum, Gyulafehérvár). a Lorsch evangeliárium első fele Márk evangéliuma végéig (9. sz. eleje); Máté evangéliumának eleje az evangélista képével (fol. 13^r–14^r)

4. kép. *De arte venandi cum avibus* (Vatikáni Könyvtár, Cod. Pal. lat. 1071). II. Frigyes császár fia, Manfréd számára készül solymáskönyv (Dél-Itália, 1258–1266): a kódex egyik leggazdagabban illusztrált oldala (fol. 49^r)

könyvet (4. kép). Ezen túlmenően saját könyvtárának latin nyelvű részét is az egyetem rendelkezésére bocsátotta. Az alapítványi könyvtár (*Stiftsbibliothek*), ahogy ezt a gyűjteményt ma is számon tartják, a 15. század közepén másfélszáz kötetet számlált. A 16. század elejére nagyjából megduplázódott, és immár ősnymotatványokat is magában foglalt.

Hogy Szakállas Lajos német kódexgyűjteménye a várkastélyban maradt, amikor latin kéziratok a Szentlélek-templomba kerültek, jól jelzi, hogy a tartományurak – bármennyire támogatták is az egyetemi gyűjteményeket – nehezen mondtak le egy szűkebb értelemben vett választófejedelmi (udvari) könyvtár fenntartásáról. A tágabban vett *Bibliotheca Palatina*nak ez lett a negyedik jelentős komponense.⁷

Az Erasmus előtti holland humanizmus egyik legjelentősebb alakja, Rudolf Agricola

(1443/1444–1485) élete utolsó éveit Heidelbergben és Wormsban töltötte. Az ő hatásának tulajdonítják, hogy Igazságos Fülöp választófejedelem (1448, 1476–1508) alatt új lendületet vett a könyvgyűjtés, és nagyszámú itáliai és egyéb külföldi kézirat került Pfalzba. Agricola barátja, a szintén humanista wormsi püspök, Johann von Dalberg (1445–1503) a saját gyűjteménye számára a tartományi székhelytől két óra járásra (10 km) fekvő Ladenburgban rendezett be könyvtárat, s ezt gazdagította a Karoling alapítású lorsch apátság részben kiemelkedően régi könyveivel, kézírataival is. Ez történetünk szempontjából azért jelentős, mert később az egész ladenburgi anyag beolvadt a heidelbergi könyvtárba. Agricola korai halála után a választófejedelem megbízásából Melanchthon (1497–1560) távoli rokona, a nagy hebraista, Johannes Reuchlin (1455–1522) folytatta az állománygyarapítást, amelyet aztán a 16. század első felének tartományurai is támogattak.

került (1714, 1757–1803), aki az 1780-as évek elején 8 000 kötetes könyvtára részeként eladta azt Batthyány Ignác erdélyi püspöknek (1741, 1780–1798). A kéziratot, amelyet a magyar könyvészet *Arany kódex* néven tart számon, azóta is a gyulafehérvári Batthyáneumban őrzik (Jakubinyi György érsek a pápa ajándékaról 2010). A gyűjteményt a 20. század közepén államosították, és a híresztelések szerint a Ceaușescu-időkben ez a kódex szolgált Románia külföldi kölcsöneinek fedezetéül.

⁷ Voltak még további kisebb gyűjtemények a városban, az egyetem kollégiumai mellett például a 16. század közepéig fennálló ágostonos kolostornak is – amely 1518-ban Luther híres heidelbergi disputációjának színhelyéül szolgált – önálló könyvtára volt.

Kiemelkedik közülük Ottó Henrik (5. kép), aki már fiatal kori közel-keleti útjáról (1521) is feltehetőleg több száz arab, szír és héber kéziratot tért vissza, köztük olyanokkal is, amelyekért nem kevesebb mint 1000 tallér vételárat fizetett.⁸ (Akkoriban 20 gulden, vagyis kb. 13 tallér nagyjából biztosította egy ember számára az éves létminimumot.) Előszeretettel kölcsönzött is értékes kódexeket más könyvtárakból – hogy aztán „elfelejtse” visszaszolgáltatni őket. Trónra lépése után a feloszlatott kolostorok könyvtárait is begyűjtötte, és ügynökei járták Európát, hogy megbízásából könyveket vásároljanak az Alpoktól északra és délre egyaránt. Igaz, nem minden próbálkozását koronázta siker. Amikor például 1552 nyarán, az augsburgi vallásbékét (1555) megelőző zivataros időkben a protestáns csapatok feldúlták Speyert, Ottó Henrik mindent megtett, hogy rátegye a kezét az ottani dóm könyvtárára. A várost elfoglaló Alkibiádesz Albert (1522–1557) – egyébként a választófejedelem feleségének első házasságából származó fia – be is csomagoltatta számára a könyveket, ám a ládák elszállíttatására a császári csapatok érkezése miatt már nem maradt idő.

Azonban Ottó Henrik nem utolsósorban azért játszik kiemelkedően fontos szerepet a heidelbergi könyvtárak történetében, mert ő volt az, aki a várkastélybeli fejedelmi könyvtár és a *Stiftsbibliothek* egyesítésével az 1550-es évek közepén létrehozta a klasszikus értelemben vett *Bibliotheca Palatinát*. A könyveket a Szentlélek-templom karzatán helyezte el: ott, ahol az alapítványi könyvtár már III. Lajos óta működött.⁹ Ezt valószínűleg átmeneti megoldásnak tekintette, amíg meg nem épül az új könyvtár, de erre haláláig már nem kerülhetett sor, utódai pedig letettek a tervről.

Az állománygyarapítással azonban ők sem hagytak fel, sőt ehhez a fejedelmi család más tagjai is jelentősen hozzájárultak. Egyrészt, ahogy III. Lajos esetében, úgy az Ottó Henrik-féle átcsoportosítás után is újra növekedésnek indult a választófejedelemi könyvtár, vagyis a várkastélyban őrzött anyag. A német nyelvű kéziratok jó részét mindvégig itt tartották, ezek tematikusan is a pfalzi udvar érdeklődési körét tükrözik (orvosi receptek, alkímia, teológia, történelem, vernakuláris irodalom stb.). Másrészt a szűkebben vett *Palatina* állományának számottevő bővülése is folytatódott a 16. század második felében.

5. kép. Georg Pencz (1500–1550), Ottó Henrik (1550 k.) (Ermitázs, Szentpétervár)

⁸ Összehasonlításképpen: Johannes Trithemius (1462–1516) sponheimi apát büszke volt arra, hogy 24 év alatt több mint 1500 dukátot (4000 tallért) költött arra, hogy kolostorában szinte a semmiből létrehozza a korabeli Németország talán legnagyobb, több mint 2000 kötetet számláló könyvtárát, amelyet ritkaságszámba menő itáliai, görög és keleti kéziratok is gazdagítottak.

⁹ A könyvtárak elnevezése akkor is, most is ingadozott. Szűkebb értelemben ezt a választófejedelemi és alapítványi könyvtárak összevonásával létrehozott és a templomkarzaton elhelyezett gyűjteményt nevezzük *Bibliotheca Palatinának*. Tágabb értelemben azonban a heidelbergi könyvgyűjtemények összességét értjük ez alatt a név alatt.

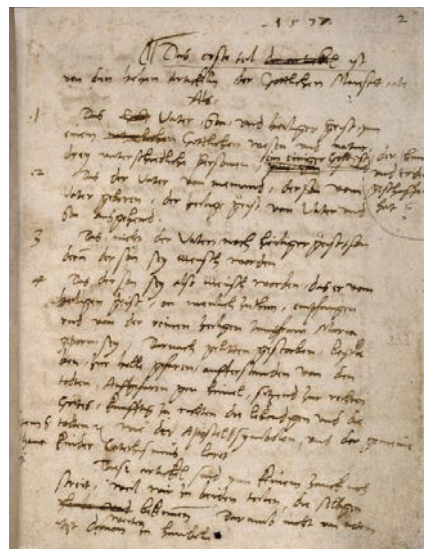
6. kép: *Sachsenspiegel* (Heidelbergi Egyetemi Könyvtár, Cod. Pal. germ. 164), a legfontosabb középkori német joggyűjtemény, amelyet eredetileg a 13. század elején Eike von Repgow állított össze (Közép-Kelet-Németország, 14. sz. eleje): a szöveg közben kiemelt színes betűk jelzik, hogy az ábrák melyik tényállást illusztrálják (fol. 8)

(7. kép) és négy további autográf. A Fugger-hagyaték befogadásával a pflzi gyűjtemény egyértelműen németföld legjelentősebb protestáns könyvtárává vált.

A középkorból a kora újkorba

Mindeközben a kari könyvtárak fejlődése lelassult, de nem állt meg. Az adataink a 16. századról jóval foghíjasabbak, mint az egyetem korai időszakáról, de azért sejtethetjük, hogy az 1400-as évek második felében még jelentős hagyatéki gyarapodás később sem szűnt meg teljesen. A kódexeket ezekben a gyűjteményekben azonban fokozatosan kiszorították a nyomtatott könyvek, míg a *Palatina* kéziratos anyagának nagyobbik fele 16. századi. (Persze a 16. századi gyűjtemény túlnyomó része ott is nyomtatvány.)

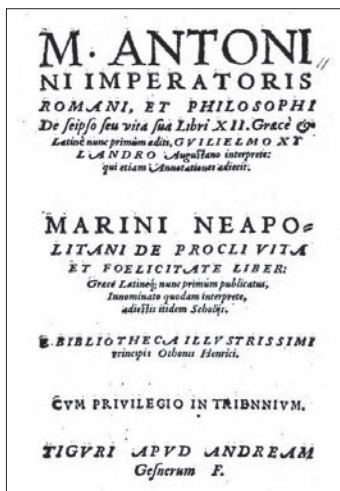
E folyamat legjelentősebb mozzanata a Fugger-könyvtár megszerzése volt,¹⁰ amelynek csak a kézirattára meghaladta az ezer tételt. Az akvizíció háttérében az állt, hogy az augsburgi humanista, Ulrich Fugger (1526–1584) – a híres kereskedőház egyetlen tagja, aki nyíltan a reformáció oldalára állt – családja üldözése elől a választófőjedelemséget a gyermektelen Ottó Henriktől megöröklő és a tartományt a kálvini irányzatra térítő III. Frigyes (1515, 1559–1576) udvarában talált menedéket. Elkötelezett és vagyonos humanistaként Ulrich páratlan értékű kéziratgyűjteményre tett szert. Könyvtárát a kortársak még a pápáénál is jelentősebbnek tartották. Nem csoda, hiszen csak 1546–1553 között 126 000 guldent (84 000 tallért) költött könyvvásárlásra és tudományos vállalkozásokra! Gyűjteményét Heidelbergben bekövetkezett halálakor a fejedelemre, vagyis közvetve az ottani könyvtára hagyta. Így került például a *Bibliotheca Palatina* állományába a középkori német törvénykönyv, a *Sachsenspiegel* legrégebb példánya (6. kép), amelynek keletkezési körülményeit és a heidelbergi felbukkanását megelőző két és fél évszázados történetét máig sem ismerjük. Amikor Luther (1483–1546) a mózesi törvény jelentőségét próbálta meg érzékeltetni a keresztyén ember számára, akkor párhuzamként több ízben is éppen erre a műre hivatkozott, sőt egyenesen azt állította, hogy „Mózes a zsidók *Sachsenspiegelje*” (LUTHER 2011, 339. o.). Az augsburgi humanista örökségének részeként számos Luther-mű (főként prédikációk) kézírata is Heidelbergbe került, köztük a *Schmalkaldeni cikkek* nagyobb-részt saját kézzel írt fogalmazványa¹¹

7. kép: A *Schmalkaldeni cikkek* (Heidelbergi Egyetemi Könyvtár, Cod. Pal. germ. 423) Luther saját kézírásával (Wittenberg, 1536. december 11–26.): a szöveg eleje az egyetemes hitvallásokat összefoglaló első négy tétellel (fol. 2)

¹⁰ A már említett hatalmas sponheimi bencés könyvtár bekebelezése valószínűleg csak legenda, mivel a gyűjtemény feltehetőleg már nem sokkal Trithemius lemondása (1506) után szétszóródott. A *Bibliotheca Palatina*ba került kötetek is korábbi szerzemények lehetnek.

¹¹ Vö. ZANGEMEISTER 1883.

8. kép: M. Antonini Imperatoris Romani, et philosophi De seipso seu vita sua Libri XII. Latine nunc primùm aediti [...] e bibliotheca illustrissimi principis Othonis Henrici (Gesner, Zürich, 1558). Marcus Aurelius meditációinak első nyomtatott kiadása (VD16 M 963): a heidelbergi kézirat alapján Wilhelm Xylander rendezte sajtó alá (címlap)

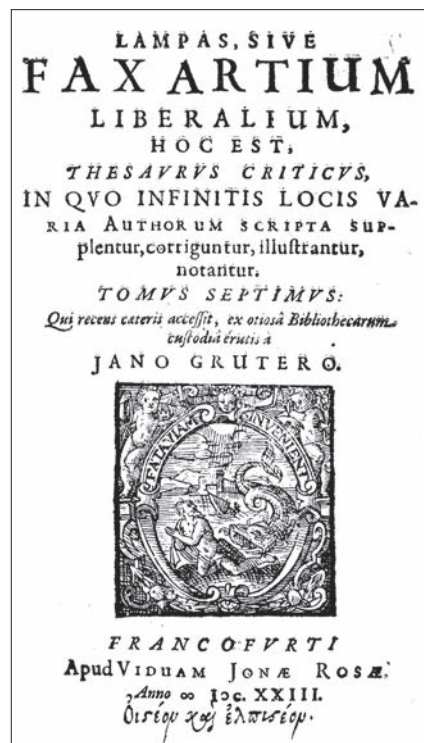
azonos értékű könyvet kellett biztosítékul hátrahagyni.

Az alapítványi könyvtár előírásai még szigorúbbak voltak. Használata a 15. század második felében is csak szűk kör számára volt engedélyezett, s ők is csak helyben olvasásra voltak jogosultak (nem csoda, ha a helyi világítás kulcskérdés volt a gyűjtemény elhelyezésekor!). A 16. századra azonban fokozatosan liberalizálódott a könyvtárhasználat, és a választófejedelem engedélyével még idegenből érkezett kutatóknak is lehetősége volt akár régi kéziratok kölcsönzésére is. Ez már javában a humanizmus virágkora, és nem egy régi szöveg *editio princeps* – például Marcus Aurelius (121–180) Wilhelm Xylander (1532–1576) által sajtó alá rendezett *Meditációi* (8. kép) – éppen a heidelbergi példány alapján került nyomdába, vagy az itt őrzött kódexek alapján javították a máshol készült kiadásokat.

Nagyban hozzájárult a *Bibliotheca Palatina* hírnevének elterjedéséhez, hogy a könyvek hozzáférhetőek voltak, a szövegeket valóban használni lehetett a tudomány és a műveltség szolgálatában. Nemcsak az állomány, hanem a forgalom növekedését is mutatja, hogy a 16. század közepétől Xylander személyében először a fejedelmi kancellária által felügyelt gyűjtemény, majd 1590-től – Lambert Ludolph Helm (1535–1596) jóvoltából – a kari könyvtárak is önálló könyvtárost kaptak. Ha könyvtárosi javadalmazásuk önmagában még nem is biztosított volna számukra stabil egzisztenciát (mindketten az egyetem professzorai voltak, s utódaiknak is volt

A jogi kar könyvtárában 1520 táján 167 nyomtatott könyvet találunk. Ez azt jelenti, hogy a gyűjteményben megvolt az új technológiával addig megjelent jogi szakirodalom nagy része! A technológiai váltással az is együtt járt, hogy a módszeres vásárlás egyre fontosabb szerepet töltött be az állománygyarapításban. Az 1570-es években például az egyetem évente 40 guldent (kb. 27 tallért) biztosított arra, hogy a frankfurti könyvvásáron a szükséges kiadványokat a könyvtárak megvásárolhassák. Ezt a keretet éves rotációban a karok felváltva használhatták fel, és amikor már minden fakultásra sor került egyszer, újraindult a ciklus a teológiai karral. Hogy közben a skolasztika helyét átvette a humanizmus és a reformáció, az szintén jól nyomon követhető a könyvállomány alakulásán.

Ezzel párhuzamosan lassanként a könyvtárhasználat is átalakult. A kezdetekkor a gyűjtemény elsődleges célja az volt, hogy az oktatáshoz szükséges másolatokat el lehessen készíteni az előadásokon tárgyalt, a tanrend alapját képező szövegekről. A kódexeket nem szekrényben, hanem pultokon tárolták, amelyekhez a biztonság kedvéért hozzá is láncolták őket. Szigorú feltételek mellett – a könyvtári szabályzat betartására vonatkozó eskü letétele után – legalább az oktatók számára lehetőség volt azonban a kölcsönzésre a kari könyvtárakból, bár unikáliák (a gyűjteményben csak egy példányban meglévő művek) esetében zálogot kellett adni: az olvasó saját tulajdonában levő, a kölcsönzőtől

9. kép: Janus Gruterus: *Lampas, sive Fax Artium Liberalium*, 7. köt. (Rosa, Frankfurt, 1623). Az utolsóként megjelent könyv a *Bibliotheca Palatina* állományában (VD17 547:638870D); egész röviddel a könyvtár Vatikánba szállítása előtt kerülhetett a gyűjteménybe (címlap)

10. kép: Emsi Rudolf Világkrónikája (Badeni Tartományi Könyvtár, Karlsruhe, Sig. Donaueschingen 79). Az I. Rupert számára készült kéziratot a pfalzi fejedelmi könyvtár első darabjaként tartják számon (Délnyugat-Németország, 1365); Dávid és Góliát (fol. 133^r)

számottevő mellékjöveldelme), a fizetett státusz létrehozása egyértelműen a munkakör fontosságának növekedését jelzi.¹²

A „hivatásos” könyvtárosok működése alatt a *Palatina* állománya szisztematikusan bővült. A nyomtatványok megjelenési dátumát tekintve a 16. század utolsó évtizedéből évről-évre átlagosan 60 (ténylegesen 40–80 közötti) címet találunk a gyűjteményben. A 17. század második évtizedére – kicsit nagyobb (40–110 közötti) ingadozás mellett – ez a szám 75-re emelkedett, ami összecseng azzal, hogy az utolsó könyvtáros, az 1602-től hivatalban levő Janus Gruterus (1560–1627) kiemelkedő érdemeket szerzett a vezetése alatt álló gyűjtemény bővítésében. Az állománygyarapodás egészen az összeomlásig tartott. A *Palatina* katalógusában 11 címet találunk 1620-ból, négyet 1621-ből és kettőt 1622-ből, sőt a kronologikusan utolsó tétel megjelenési éve már 1623: ez éppen Gruterus egyik fő művének záró kötete (9. kép).

Életmentő katasztrófa

A gyűjteményben – különösen a nyomtatványok között – meghatározó helyet töltöttek be a teológiai, ezen belül – Ottó Henrik és utódai működése nyomán – a protestáns teológiai művek. A megtisztelő „minden könyvtárak anyja” címet is elsősorban ezzel vívta ki magának a *Bibliotheca Palatina* – és bizonyos értelemben ez okozta a vesztét is. A reformáció irodalmának ez a hatalmas gyűjteménye felkeltette a katolikus oldal érdeklődését is, és – a többek között Loyolai Ignácot (1491–1556) és Xavéri Ferencet (1506–1552) is szentté avató – XV. Gergely pápa idejében kifejezésre juttatta, hogy a Vatikánban szeretné látni a könyvtárat.

A pápai vágy korántsem volt megalapozatlan az adott történelmi helyzetben. V. Frigyes pfalzi választófejedelem (1596, 1610–1623, 1632) II. Frigyesként rövid ideig (1619–1620) cseh király is volt. Uralkodásának a protestánsok számára katasztrófális vereséggel végződő fehér-hegyi csata (1620) vetett véget, amely után menekülnie kellett. Németalföldi száműzetéséből még megpróbált visszatérni törzsbirtokaira, de kudarcot vallott, és 1622 őszén Tilly grófja (1559–1632) több heti ostrom után elfoglalta Heidelberget. A katolikus liga feje, Miksa bajor herceg – noha maga is szívesen megtartotta volna a gyűjteményt – nem tagadhatta meg legfőbb támogatója, a pápa kívánságát. XV. Gergely igen jelentős összegekkel támogatta Miksa háborús törekvéseit, amiért cserébe elvárta a könyvtár átadását. Carl Caraffa (1584–1644), a pápai nuncius, aki kulcsszerepet játszott abban, hogy 1623 januárjában a regensburgi fejedelmi gyűlésen a bajor uralkodó megszerezte száműzetésbe kényszerült riválisától a választófejedelemi címet (ANTHIENY 1869, 17–18. o.), maga írja, hogy az ünnepélyes beiktatás után emlékeztette Miksát a *Bibliotheca Palatina* Rómába küldésére (CARAF[F]A 1639, 150. o.).

¹² A könyvtárosi feladatkör korábban is létezett, de azt éves váltásban az oktatók lárták el ugyanúgy, mint az egyetemi önkormányzatban vállalt más adminisztratív feladataikat.

Ekkor már egy hónapja Heidelbergben ténykedett a pápa görög származású pártfogoltja, Leo Allatius (1586–1669), hogy megszervezze a „Palatinorum thesaurus librorum” elszállítását. Háromszáz évvel később a *Catholic Encyclopedia* elismeréssel nyugtázza majd, hogy a feladatot – a háborús támogatásért elvart ellenszolgáltatás begyűjtését – a nagy nehézségek dacára sikerrel elvégezte (GREY 1907). Maga Allatius büszkén jelentette, hogy egy könyvtárért jött, s hárommal (valójában négygel!) tér haza.

Eredetileg a Szentlélek-templomban őrzött, akkoriban már tartományi könyvtárként emlegetett gyűjteményre – a tulajdonképpeni *Bibliotheca Palatina*ra – szólt a mandátuma, de amikor Tilly januárban szintén Heidelbergben járt, engedélyt adott neki arra, hogy a várkastélyban működő fejedelmi könyv- és irattára (ahol például a középkori német kódexeket is őrizték), illetve a kari könyvtárakra is rátegye a kezét. Allatius elsősorban kéziratokat gyűjtött, és azok közül jószerivel mindent felpakolt, beleértve Gruterus személyes iratanyagát is. A könyvek dolgában már kevésbé volt alapos, azok közül – az Itáliában nehezebben beszerezhető – német kiadványokra specializálódott, és a másodpéldányokat alkalmasint hátra is hagyta. Igaz, a nagyjából 3700 kézirat mellett így is sok ezer kötetet pakolt össze közülük.¹³

Hogy a februárban útnak induló rakomány súlyát csökkentse, a kódexek fatábláit eltávolították, ami önmagában is hatalmas könyvtörténeti veszteséget okozott. Az út az Alpokon át azonban hosszú volt, ráadásul előtte Münchenben még minden kötetben el kellett helyezni egy *ex librist*, amely az ajándékozó, az újdonsült választófejedelem hírnevét volt hivatott öregbíteni. Így történhetett, hogy amikor fél évvel Heidelbergből történt elindulása után a könyvtár 1623 nyarán végre megérkezett Rómába, Gergelyt már nem találta életben, sőt a pápa július eleji halála újabb hetekkel késleltette a küldemény átvételét. De hát mi ez a pár hónap azokhoz az évszázadokhoz képest, amelyeket a könyvek majd új szálláshelyükön töltenek!

Könyvsorsok

Persze a néhai pfalzi gyűjtemény nem minden kötete jutott el a Vatikáni Könyvtárba.¹⁴ Jelentősek voltak a veszteségek már Heidelberg megszállásakor is. Egy szűk emberöltővel később, 1641-ben Johann SCHMIDT (1594–1658) egy strassburgi prédikációjában arról számolt be, hogy a bajor katonák a kéziratok kitépett lapjait szalma helyett

11. kép: A Codex Manesse (Heidelbergi Egyetemi Könyvtár, Cod. Pal. germ. 848), a nagy heidelbergi dalkézirat (Zürich, 1300 k. – 1340 k.): Klingsor von Ungarland, azaz Magyarországi Klingsor, a wartburgi dalkonkverseny fiktív szerzője (fol. 219^v) – a felső képen Hermann türingiai őgróf (1155, 1190–1217) látható feleségével, alul a hét költő

¹³ Érdekes bizonytalanság övezi az elhurcolt nyomtatványok darabszámát. Általában 5000, illetve 12 000 körüli számról beszélnek. Az eltérés oka valószínűleg a terminológiai pontatlanságban – vagy éppen pontosságban? – keresendő. A kora újkorban gyakran több önálló művet is egybekötöttek. A Rómába szállított nyomtatott állomány tehát feltehetőleg 12–13 000 műből állt, fizikailag azonban ez kb. 5000 kötetet jelenthetett.

¹⁴ Az ismeretlen okokból Heidelbergben maradt – talán csak hanyagságból otffelejtt – kéziratok listáját lásd: WILKEN 1817, 220–223. o.

12. kép: Walther von der Vogelweide (fol. 124^r) a Codex Manesséből (vö. 11. kép)

a lovak alá szórták. A sokat idézett beszámoló történelmi hitelessége kétes ugyan, de az aligha kétséges, hogy a város feldúlásakor a könyvek egy része megrongálódott vagy elpusztult. A nyomtatott állomány egy másik része – mint láttuk – Heidelbergben maradt. Ottó Henrik néhány díszes kódexe mégis Münchenben kötött ki. A Rómába küldött transzportból pedig tizenkét ládát Allatius már az induláskor félretett a saját maga számára, tartalmukat gondosan kihagyva a leltárból. Ezeknek a köteteknek jó része később különböző római könyvtárakban bukkant fel; némelyek például az 1920-as évek új szerzeményi listáin szerepelnek.¹⁵

Könyv(tár)történeti érdekesség, hogy az I. Rupert megbízásából készült és ma Karlsruheban őrzött 14. századi *Világkrónika* (10. kép) – amelyet a kastélykönyvtár első darabjaként tartanak számon – úgy menekült meg az Itáliába hurcolástól, hogy 1461-ben Savoyai Margit (1439–1483) kikölcsönözte, és soha nem hozta vissza – noha a kézirat borítóján is olvasható a figyelmeztetés, hogy a kötetet vissza kell vinni Heidelbergbe! Hasonlóan három 1620-ban Wittenbergbe kölcsönadott görög kézirat is elkerülte az elszállítást, és 1881-ben Hallén keresztül visszakerült Heidelbergbe.

Végül, de nem utolsósorban kimaradt a Vatikáni Könyvtárba tagozódásból a középkori német líra legfontosabb gyűjteménye, a *Codex Manesse* is (11. kép). A kötet jelentősége és hatása szinte felbecsülhetetlen. Tulajdonképpen a magyar kultúrtörténeten is közvetlen nyomot hagyott, hiszen melyikünk ne ismerné például a fejét a tenyerébe hajtó, könyökével a térdén támaszkodó Walter von der Vogelweide-ábrázolást

(1170 k. – 1230), amely ennek a kéziratnak a lapjairól származik (12. kép)? A könyv sorsa azonban nem teljesen tisztázott. A kódexet a menekülni kényszerülő fejedelem apja, IV. Frigyes (1574, 1583–1610) szerezte meg eredetileg a saját maga számára hosszas tárgyalások eredményeként 1607-ben. Tizenöt évvel később valószínűleg a fiú vehette magához, amikor a nyár elején még egyszer székvárosába utazott, hogy irattárának és vagyónának egy részét kimenekítse. Halála után özvegyétől kerülhetett a század közepén Párizsba, a francia király könyvtárosához, akitől aztán a könyvtár örökölte meg.¹⁶ Több sikertelen kísérlet után egy bonyolult könyvcseré keretében Németország végül a 19. század végén visszavásárolta. Mire azonban a nagy dalkézirat 1888-ban megérkezett régi-új helyére, a Heidelbergi Egyetemi Könyvtárba, már csak a „Cod. Pal. germ. 848” – vagyis a *Bibliotheca Palatina*ból származó 848. (és máig utolsó) német nyelvű kódexnek járó – jelzetet kaphatta. Közel 900 kézirat ugyanis jócskán megelőzte a hazatérésben.

¹⁵ Ez talán ugyanaz az anyag, amelyről ADELUNG (1796, 16. o.) a 18. század végén úgy vélte, hogy a szállítmány érkezése után a frissen megválasztott VIII. Urbán pápa (1568, 1623–1644) unokaöccse, Francesco Barberini bíboros (1597–1679) és mások ki-mazsolázták a gyűjtemény legjavát, még mielőtt az a Vatikáni Könyvtárba került volna. Az sem kizárt, hogy Allatius eladott nekik a külön kezelt kötetekből, ahogy ezzel meg is vádolták, bár sikerült tisztáznia magát (hiszen már az induláskor ő állította össze a nyilvántartást...). Mindenesetre a 19. század végén is tartotta magát ez a változat, és – tekintettel Barberini francia kapcsolataira – a *Codex Manesse* Párizsba kerülésének egy lehetséges magyarázataként is felmerült (ZANGEMEISTER 1888, 367. o.).

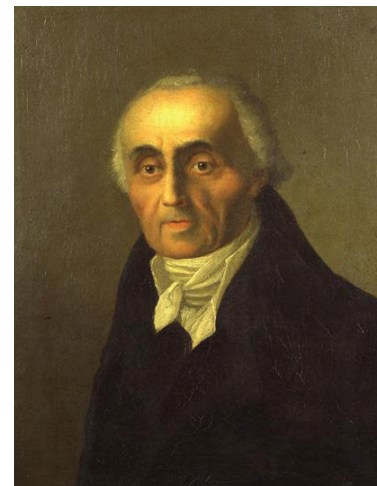
¹⁶ Ezt a ma általánosan elfogadott történelmi rekonstrukciót eredetileg Rudolf SILLIB dolgozta ki 1921-ben.

A német kéziratok visszatérése

Bár a harmincéves háború végétől kezdve számos kísérlet történt az elhurcolt könyvtár visszaszerzésére, ezek hosszú időn keresztül sikertelenek maradtak. Bármilyen abszurdnak tűnik is, utólag teljes szívvel örülhetünk a könyvtár elszállításának és a hazavitelére tett 17. századi kísérletek kudarcának. Ellenkező esetben ugyanis nemcsak a Károly Lajos (1617, 1649–1680)¹⁷ által újraalapított gyűjtemény, hanem a teljes régi állomány is megsemmisült volna 1693-ban, amikor a pfalzi örökösödési háborúban a francia csapatok porig égették Heidelberget.

A rendelkezésre álló adatok szerint – éles ellentétben a heidelbergi gyakorlattal – a Vatikáni Könyvtárban alig-alig kerültek használatba a kötetek. Új pergamenkötést és oldalszámozást kaptak, többé-kevésbé a katalógizálásuk is megtörtént, de a tudomány vérkeringéséből lényegében kikerültek. Ettől persze a pápai udvar még igen csekély hajlandóságot mutatott a visszaszolgáltatásukra. Napóleon – és a hadserege nyomában járó műgyűjtők – azonban a régi könyveket is szerették. Az 1797-es tolestinói békeszerződés értelmében ezért mintegy 500 kézirat – köztük harminckilenc, Heidelbergből elhurcolt kódex – a Biblioteca Apostolica Vaticana állományából a francia fővárosba került.

A napóleoni háborúkat lezáró párizsi békeszerződés (1815) határozata értelmében a hadizsákmányként elhurcolt kultúrjavakat vissza kellett szolgáltatni. Ezt a lehetőséget használta ki a szerzőként már idézett Friedrich Wilken (1777–1840, 13. kép), hogy – az egyetem prorektoraként és könyvtárosaként – visszaszerezze az elveszett kincseknek legalább egy részét. Az ügy melletti elkötelezettsége és ügyes diplomáciája mellett az is segítségére volt, hogy saját veszteségeinek helyreállítása érdekében a Vatikán német támogatásra szorult ahhoz, hogy úrrá tudjon lenni a francia hivatali apparátus ellenállásán.¹⁸ Wilken nemcsak azt szervezte meg, hogy a harminckilenc *Codices Palatini germanici* – egy kivétellel – hazakerüljön a Neckar partjára (egy kötet valahogy Párizsban „felejtődött”), hanem komoly eredményeket ért el a Rómában őrzött pfalzi állomány visszaszármasztásában is. Rövid időre a teljes *Bibliotheca Palatina* hazahozatala felmerült, ám ehhez VII. Pius (1742, 1800–1823) végül mégsem járult hozzá, s a heidelbergieknek be kellett érnie a német kéziratgyűjtemény 847 darabjával. Az is a könyvek átvételére 1816 elején Rómába utazó Wilken szemfülességén múlt, hogy a listát még kiegészítette öt további

13. kép: Friedrich Wilken, a Heidelbergi Egyetemi Könyvtár igazgatója (1808–1816)

14. kép: Weißenburgi Otfried evangelláriuma (Heidelbergi Egyetemi Könyvtár, Cod. Pal. lat. 52), ófelhímet verses evangélium-harmónia (Weißenburg, 870 k.); a Jézus tanításairól és csodáiról szóló 2. könyv eleje János 1,1 latin nyelvű idézetével (fol. 42^v)

¹⁷ A vesztfáliai béke (1648) nyomán a birtokok jelentős része mellett az apja, V. Frigyes által elveszített választófejedelmi címet is visszaszerezte.

¹⁸ Fura finta a sorsnak, hogy míg a 17. században a bajor herceg Vatikán iránti diplomáciai lekötöződése okozta a gyűjtemény vesztét, addig kétszáz évvel később a római kúria Németország iránti hasonló lekötöződése mentette meg az állománynak legalább egy részét eredeti tulajdonosa, a heidelbergi egyetem számára.

kódexszel, köztük a Fugger-hagyaték egy rendkívül értékes darabjával, Weißenburgi Otfried (800 k. – 870 u.) 9. századi ófelnémet nyelvű evangéliumharmóniájával, amelyet a címe alapján tévesen a latin kéziratok között katalogizáltak (STOLL 1898, 237–239. o.; 14. kép). Jellemző adalék e meglepő, sőt bizarr részletekben sem szűkölködő sok száz éves történethez, hogy miközben a porosz és az osztrák kormány azon versengett, hogy a saját szerepét a diplomáciai sikerben minél dicsőbb fényben tüntesse fel, rivalizálásuk valójában egy bő hónappal késleltette a kódexek átadását és a szállítmány útnak indítását Németország felé.

Ha figyelembe vesszük, hogy a 17. század közepén Károly Lajos megbízottja azt is csak nagy nehézségek árán tudta elérni, hogy a választófejedelem nagyapja, IV. Frigyes saját kezűleg írt naplóját visszaszerezze Rómából,

15. kép: Kódexdigitalizálás a Heidelbergi Egyetemi Könyvtárban: munkában a Goeli-miniatúra (fol. 262v) a Codex Manesséből (vö. 11. kép)

Wilken teljesítménye káprázatos siker! Különösen is nagy jelentőségűnek tűnik ez az eredmény Friedrich ADELUNG húsz évvel korábbi beszámolója fényében, aki részletesen – bár kissé tendenciózusan¹⁹ – leírja, micsoda nehézségekkel kellett megküzdenie annak, aki a Vatikáni Könyvtárban a német kódexeket akarta kutatni, vagy akár csak látni. Panaszkodik a protestánsokkal szembeni előítéletre; a legmagasabb helyen – ha nem is magához a pápához – kell engedélyért folyamodni. A válasz jó esetben hetek múltán érkezik meg, és akár elutasító is lehet (ahogy az vele első római útja során meg is történt). Használható katalógus nincs, mégis pontosan meg kellene mondani előre, mely kódexeket szeretné látni az ember. A könyvtár eleve csak november végétől húsvéig van nyitva, amikor a hatalmas, alig fűtött termekben a téli hideg szinte lehetetlenné teszi a munkát. A nyitva

tartás a délelőttre korlátozódik, de a hivatalos 8 órás kezdés helyett jó, ha 9 körül előkerülnek a könyvtárosok, akiknek még meg kell szerezniük a kulcsot a kardinálistól, aki persze még vagy alszik, vagy nincs otthon (újabb óra). Mire a kívánt kötetet előkeresik, már szinte el is telt a délelőtt, és zárják a könyvtárat, miközben kölcsönzésről nyilvánvalóan szó sem lehet, az még a bíborosok számára sem megengedett – hogy az oldalakon át részletezett tapasztalatai közül csak a leglényegesebbeket emeljem ki (WILKEN 1796, 6–12. o.). Hogy a 19. század elejétől német földön őrizték legalább a kéziratok egy részét, azt is jelentette tehát, hogy évszázadok után újra hozzáférhetővé váltak ezek a páratlan szövegek, és nagy lendülettel meg is indult a feldolgozásuk.

Másrészt viszont ha összevetjük az Allatius felügyeletével Rómába szállított 196 láda számát azzal a négyvel, amelyeket a heidelbergi könyvtáros indított útnak az Alpokon át visszafelé, érzékelhetjük a veszteség nagyságát.²⁰

¹⁹ Egy emberöltővel korábban (1767–1768) a pfalzi udvari könyvtáros, Nicolas Maillot de la Treille (1725–1794) sokkal pozitívabb tapasztalatokat szerzett (CHRIST 1916, 26–27. o.). Igaz, ebben szerepet játszhatott az is, hogy ő maga katolikus pap volt.

²⁰ Ezen az sem változtat, hogy tudjuk, Wilken ládáit összesen mintegy másfél tonnát nyomtak, s feltételezhető, hogy 200 évvel

Márpedig újabb kötetek azóta is csak látogatóba érkeztek Heidelbergbe.²¹ Az egyetem ötszáz éves fennállásának ünnepére – amely a nagy dalkézirat pár évvel későbbi visszavásárlásában is szerepet játszott – XIII. Leó pápa (1810, 1878–1903) csak a pfalzi könyvtár katalógusainak díszesen kötött példányait küldte ajándékba. A 600 éves jubileumra 1986-ban azonban rendeztek egy kiállítást a Szentlélek-templom karzatán, amelyre a Vatikánból is hoztak több száz kéziratot és nyomtatványt,²² de ezek a tárlat bezárása után harmadszor is átkeltek az Alpokon – amiért az egyetem vagyonának elsikkasztása címén egy jogász szabályosan feljelentette a rektort és a könyvtárigazgatót! Az utóbbi húsz évvel későbbi visszaemlékezéséből is érződik, hogy a heidelbergiek számára milyen felkavaró pillanat volt, amikor újra meg kellett válniuk a *Palatina* kincseitől.²³ A történet azonban ezzel még nem ért véget, hiszen a kiállítás hatalmas lendületet adott a további kutatásnak (és az ehhez szükséges anyagi források előteremtésének).

Virtuális újraegyesítés

A *Stampati Palatini*, a könyvtár nyomtatott állománya a 16–17. század szinte teljes tudományosságát felöleli a filológiától a teológián, jogon és orvostudományon keresztül a csillagászatig, botanikáig, zoológiáig és tovább. A latin, görög, héber és német nyelvű kiadványok mellett angol, francia, olasz, spanyol, holland, szláv és arab szövegekkel, sőt két magyar nyomtatvánnyal – egy 1612-es Károli-Bibliával és egy öt évvel későbbi, Szenczi Molnár Albert által fordított posztilláskönyvvel – is találkozhatunk a gyűjteményben. Ez a könyvállomány máig a Biblioteca Apostolica Vaticana része – legalábbis ami az eredeti példányokat illeti. Baden-Württemberg tartomány támogatásával ugyanis a kézikönyvek reprodukciójára szakosodott müncheni K. G. Saur kiadó a Rómában őrzött teljes állományt mikroformátumban rögzítette és kiadta 1989–1996 között.

A kiadói munkálatokhoz kapcsolódó könyvtári kutatások eredményeként 1200-nál több új, eddig ismeretlen tétellel gazdagodott a *Bibliotheca Palatina* címjegyzéke. A több mint 21 000 microfiche-t tartalmazó kollekció, amelynek egy-egy lapja – a kicsinyítés mértékétől függően – akár több száz könyv-

16. kép: A Heidelbergi Egyetemi Könyvtár digitalizáló műterme

korábban ennél kisebb csomagok utaztak öszvérháton.

²¹ Legalábbis Rómából. A már említettekén kívül az elmúlt évtizedekben néhány régi kézirat máshonnan azért visszakerült a Neckar-parti városba.

²² A minden idők legsikeresebb könyvtári kiállításaként számon tartott tárlat 280 000-nél több látogatót vonzott.

²³ MITTLER 2007, a feljelentéshez lásd a [8.] bekezdést.

oldalt is tartalmazhat, ma minden nagyobb német egyetemi és kutatókönyvtárban hozzáférhető, a könyvtári adatbázisokban pedig általában a teljes katalógusa kereshető – akár az interneten is.²⁴ Természetesen Németországon kívül is sokfelé megtalálható ez a „könyvtár a könyvtárban”. Hogy Magyarországon csak a nyomtatott katalógusából akad példány, magából a microfiche-kollekcióból viszont nem, az akkor is fájdalmas hiánya a hazai közgyűjteményeknek, ha tudjuk, hogy a több tízezer eurós ár csak nehezen leküzdhető akadályt jelent a beszerzésében.

A microfiche-ek ma már könnyen – és díjmentesen – digitalizálhatók a könyvtári microfiche-olvasókban, így az anyaggyűjtés után a feldolgozás során a kutató nincs helyhez kötve. Ennél is könnyebben hozzáférhetővé váltak azonban az idestova kétszáz éve újra Heidelbergben őrzött – jobbára német nyelvű – kéziratok, amikor 2006–2009 között – mindössze három év alatt²⁵ – a teljes anyagot digitalizálták (15. kép), és szabadon hozzáférhetővé, sőt jól kutathatóvá tették az egyetemi könyvtár honlapján.²⁶ A 270 000 kódexoldalt és 7000 miniatúrát tartalmazó adatbázis valóságos kincsésbánya. Tavaly, 2012-ben pedig megkezdődött a *Palatina*-kódexek Vatikánban maradt – nagyobbik – részének teljes körű digitalizálása (16. kép). Amikor ez befejeződik, évszázadok után legalább virtuálisan hazatérhet az egykori pfalzi könyvtár valamennyi kötete, s a világhálón újraegyesülhet a kettészakított állomány – minden könyvbarát örömére és épülésére.

Hivatkozott művek

- ADELUNG, Friedrich 1796. *Nachrichten von altdeutschen Gedichten, welche aus der Heidelbergischen Bibliothek in die Vatikanische gekommen sind. Nebst einem Verzeichnisse derselben und Auszügen*. Nicolovius, Königsberg.
- Antient Literature Discovered. Heidelberg, Dec. 4[, 1815]. *Classical Journal*, 1816. 13. évf. 25. sz. (márc.) 212–213. o.
- ANTHIENY, Johann P. O. V. 1869. *Der päbstliche Nuntius Carl Caraffa. Ein Beitrag zur Geschichte des dreissigjährigen Krieges*. Nietack, Berlin.
- BÄHR, Johann C. F. 1869. Zur Geschichte der Wegführung der Heidelberger Bibliothek nach Rom im Jahr 1623. *Heidelberger Jahrbücher der Literatur*, 62. évf. 1. sz. 1–7. o.
- BEHRENS, Katja 2012. *Der Raub des Bücherschatzes*. Hanser, München.
- CARAF[F]A, Carl 1639. *Commentaria de Germania Sacra Restavrata sub Summis PP. Gregorio XV, & S. D. N. Urbano VIII. Regnante Aug. & Piiss.mo Imp. Ferdinando Secundo*. Egmond, Köln [VD17 12:115333T].
- CHRIST, Karl 1916. *Die altfranzösischen Handschriften der Palatina. Ein Beitrag zur Geschichte der Heidelberger Büchersammlungen und zur Kenntnis der älteren französischen Literatur*. Harrassowitz, Leipzig. (A *Zentralblatt für Bibliothekswesen* 46. különyomata.)
- EFFINGER, Maria 2012. Stampati Palatini. In: *Bibliotheca Palatina – digital*. Universitätsbibliothek Heidelberg. http://digi.ub.uni-heidelberg.de/de/bpd/bibliotheca_palatina/stampati_palatini.html. (Megtekintés: 2012. december 8.)
- GREY, Francis 1907. Leo Allatius. In: *The Catholic Encyclopedia*. 1. köt. Appleton, New York. <http://www.newadvent.org/cathen/01317b.htm>. (Megtekintés: 2012. december 10.)
- HÄUSSER, Ludwig 1856. *Geschichte der rheinischen Pfalz. Nach ihren politischen, kirchlichen und literarischen Verhältnissen*. 2 köt. 2. kiad. Mohr, Heidelberg.

²⁴ Például az északnémet könyvtárszövetség online katalógusában (www.gbv.de, megtekintés: 2012. december 6.).

²⁵ Ezt 2001–2003 között megelőzte egy jóval kisebb volumenű pilotprogram.

²⁶ <http://digi.ub.uni-heidelberg.de/de/bpd/index.html>, illetve http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/_md_search. Megtekintés: 2012. december 10.

- Jakubinyi György érsek a pápa ajándékaról. *Magyar Kurír*, 2010. szept. 20. Web: <http://www.magyarurir.hu/hirek/jakubinyi-gyorgy-ersek-papa-ajandekarol>. (Megtekintés: 2012. december 12.)
- LUTHER, Martin 2011. A keresztények és Mózes (1525). Ford. Csepregi Zoltán. In: *Luther válogatott művei*. 5. köt. Szerk. Csepregi Zoltán. Luther Kiadó, Budapest. 329–345. o.
- METZGER, Wolfgang 2002. *Die humanistischen, Triviums- und Reformationshandschriften der Codices Palatini Latini in der Vatikanischen Bibliothek (Cod. Pal. Lat. 1461–1914)*. Reichert, Wiesbaden.
- METZGER, Wolfgang 2005. „Ein unvergleichlicher Schatz an Büchern”. Ottheinrich von der Pfalz und die „Bibliotheca Palatina”. [A szerző honlapján:] <http://www.wolfgangmetzger.de/Ottheinrich-Bibliothek.html#Schatz>. (Megtekintés: 2012. december 14.)
- MITTLER, Elmar 2007. Eine Bibliothek für die Welt. Die Wiedergewinnung der „Bibliotheca Palatina”. *Ruperto Carola*, 2007/2. Web: <http://www.uni-heidelberg.de/presse/ruca/ruca07-2/palatina.html>. (Megtekintés: 2012. december 10.)
- PREISENDANZ, Karl 1954. Alte Versuche zur Wiedergewinnung der Palatina. *Neue Heidelberger Jahrbücher*, új folyam 22. évf. 90–115. o.
- SCHMIDT, Johann 1641. *Gott zu Lob Drey Christliche Danck Predigten. Wegen dero im Jahr 1440. und also vor zweyhundert Jahren durch Göttliche eingebung in Straßburg erfundenen Hochwerthen thewren Buchtrucker-Kunst Nach anleitung deß andern versiculs deß 111. Psalms Groß sindt die Wercke deß Herrn wer ihr achtet der hat eitel Lust daran*. Zetzner, Straßburg [VD17 39:135778L].
- SCHOTTENLOHER, Karl 1927. *Pfalzgraf Ottheinrich und das Buch. Ein Beitrag zur Geschichte der evangelischen Publizistik*. Asschendorff, Münster.
- SILLIB, Rudolf 1921. *Zur Geschichte der großen Heidelberger (Manesseschen) Liederhandschrift und anderer Pfälzer Handschriften*. Winter, Heidelberg.
- STOLL, A. 1898. Wilcken, Friedrich. In: *Allgemeine Deutsche Biographie*. 43. köt. Duncker & Humblot, Leipzig. 236–241. o.
- WILKEN, Friedrich 1817. *Geschichte der Bildung, Beraubung und Vernichtung der alten Heidelbergischen Büchersammlungen. Ein Beytrag zur Literär-geschichte vornehmlich des fünfzehnten und sechszehnten Jahrhunderts*. Oswald, Heidelberg.
- ZANGEMEISTER, Karl 1883. *Die Schmalkaldischen Artikel vom Jahre 1537. Nach D. Martin Luther's Autograph in der Universitätsbibliothek zu Heidelberg zur 400-jährigen Geburtsfeier Luther's herausgegeben*. Winter, Heidelberg.
- ZANGEMEISTER, Karl 1888. Zur Geschichte der grossen Heidelberger, sog. Manessischen Liederhandschrift. *Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst*, 7. évf. 325–371. o.
- ZIMMERMANN, Karin 2003. *Die Codices Palatini germanici in der Universitätsbibliothek Heidelberg (Cod. Pal. germ. 1–181)*. Reichert, Wiesbaden.

Iltzés Gábor irodalomtörténész és teológus, egyetemi docens. Az ELTE-n angol szakos egyetemi diplomát, majd bölcsészdoktori címet, a Harvard Egyetemen pedig vallástudományi képesítést, majd teológiai doktori fokozatot szerzett. Külföldi ösztöndíjas tanulmányokat, illetve kutatásokat Angliában (Birmingham), Németországban (Münster, Heidelberg, Erfurt, Gotha és Wolfenbüttel), valamint az Egyesült Államokban (Cambridge, Mass.) folytatott. Kutatási területe Milton és a 17. századi angol költészet, illetve a német reformáció teológiatörténete a 16. században. Hazatérése óta a kelenföldi gyülekezet tagja.

